

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език – Българска академия на науките

tzibran@ibl.bas.bg

Новобългарската проповед от XVII-XVIII век сред православни и католици: реторика на привличане, средства за въздействие¹

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language – Bulgarian Academy of Sciences

The New Bulgarian Preaching of the 17th – 18th centuries among Orthodox and Catholics: Rhetoric of Attraction, Means of Influence

Summary

The aim of the paper is the analysis of several key themes in selected representatives of the New Bulgarian sermon and the corresponding means of influence as a manifestation of the socio-cultural dynamics between creator and user and of the social needs in which stable attitudes and notions of the Christian religious paradigm are encoded. The specific content and linguistic–textual parameters are considered in direct relation to the historical moment in the following oppositions: Christian norms–real social phenomena; moral norms–their antipodes; cultural–religious tradition–innovation. The sources have been deliberately limited because of the volume of the potentially significant material: 1. The original sermon of the Catholic missionary and Bishop of Nicopolis, Philip Stanislavov, from his *Abagar*, printed in Rome on the 6th of May, 1651; 2. A selection from the sermons against the superstitious beliefs of Josif Bradati (c. 1714–after 1758). The study proves the existence of a continuity between the “*abagar*” tradition and the works of Joseph Bradati and his followers. Although the sermon is essentially a struggle against magical healing practices, it is an attempt to create or restore dialogue and religious communication. In other words, it defends the role of Christian institutions, which had been weakened under Ottoman rule.

---

¹ Публикацията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН по ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

Keywords: Abagar, Joseph Bradati, new Bulgarian sermon, Bulgarian medieval legacy

Въведение

В своето изследване върху новобългарските преработки на поучителни слова от XIX в. М. Димитрова изтъкна необходимостта християнската проповед на говорим език от XVII–XIX в. да се превърне в източник за историческия речник на българския език, и очерта важни методологически постановки за работа с нейните разнолики представители в дамаскините, сборниците със смесено съдържание и книжнината на българите католици (Димитрова 2015). От нея заимстваме ключовата синтагма от заглавието *реторика на привличането*, тъй като проповедта още от самото си зараждане в първите години на християнството, независимо дали първоначално е в устна, а после в писмена форма, има една и съща основна цел – да въздейства посредством богат тематичен регистър и арсенал от изразни средства. В жанрово отношение крайният резултат е създаването на открояващ се проповеднически стил, който наред с различните индивидуални умения на своите създатели се отличава с общи типологически особености, модели на изграждане и функциониране. Реториката на привличането залага върху приобщаването на пасомите към наставленията на проповедника и към основите на истинското и чисто християнство. Проповедта от епохата на Късното средновековие и особено от XVII в. насетне² споделя макротипологическите особености на целия книжовен процес в българските земи под османска власт, а именно налагането на разговорния (наричан още народноразговорен, народен) език в писмената комуникация и установяването на пряка връзка между говорим и книжовен език. При това в много случаи става въпрос за творчески преработки на преводни хомилетични съчинения и оригинални допълнения от нейните създатели. Именно тези компилативни

---

² Терминът *новобългарска проповед* в тази разработка се възприема като синоним на *късносредновековна, предвъзрожденска*, за да се създаде симетрия с периодизацията на българския език от епохата на Средновековието, чието демократично разговорно е основен фактор в разглежданите текстове. Ранният новобългарски период в българската езикова диахрония започва още през XV в. и съвпада с епохата на османското владичество.

съчинения по зададен образец, а не строго преводните, ще ни занимават тук.

В настоящата разработка си поставяме за цел да анализираме няколко водещи теми в избрани представители на новобългарската проповед и съответстващите средства за въздействие като проява на социокултурната динамика между създател и потребител (или между автор и адресат с всички условности относно средновековното авторство) и на социалните потребности, в които са кодирани устойчиви нагласи и възприятия от християнската религиозна парадигма. Допълнителни задачи на изследването са да се установи степента на универсалност и специфичност в отделните текстови представители и да се изяснят причините, които я пораждат. Конкретните съдържателни и езиково-текстови параметри на текстовете ще се анализират в пряка връзка с конкретния исторически момент в следните избрани опозиции: *християнските норми—реалните обществени явления; нравствените еталони—техните антиподи; културно-религиозната традиция—иновацията*. Анализът се провежда основно чрез методите на езиково-текстологичния и етнолингвистичния анализ. Източниците за анализ в настоящата разработка са съзнателно ограничени поради обема на потенциално подходящия материал:

1. Оригиналното поучение на католическия мисионер и никополски епископ Филип Станиславов от неговия *Абагар*, отпечатан на 6 май 1651 г. в Рим (нататък ОП). Като наборен текст то заема едва 50 реда; в оригинала започва на л. 1, колона 3 в свитъка от пет листа с размери 44,5 x 33,5 см., върху които е напечатан текст в четири колони. Те могат да се изрежат и навият на свитък, за да се носят като амулет за шия или ръка. ОП е превеждано на съвременен български още в Христоматията на Б. Ангелов и М. Генов (Ангелов, Генов 1922: 584–588), а впоследствие и като част от първия цялостен превод на *Абагара* на К. Кабакчиев (Абагар 2006: 50–53). Трудът на Станиславов е свързан с началния етап на прозелитизъм, приобщаването на българите павликяни към западното християнство, и с дейността на Конгрегацията за разпространението на вярата сред южните славяни. Названието *Абагар* е дадено от самия епископ Станиславов поради наличието на извадка от популярния средновековен апокриф, известен

като Авгаров цикъл или Авгарова епистолия (Петканова 1982: 145–147). Впоследствие *абагар* става и нарицателно за книга, съдържаща този цикъл пълно или частично, и по-общо название за текстов амулет. В сложната текстова природа на *Абагара* фрагментът от Авгаровата епистолия играе не само номинативна и композиционна роля, но е категорично доказателство, че епископът е използвал православни източници, за да утвърди силата на Божието слово. Най-актуалните изследвания недвусмислено доказват приликата на въвеждащия фрагмент в *Абагара* с отпечатването на Писмото на цар Авгар така, както то е известно от венецианската кирилска палеотипия и по-специално в Часословеца на първия български печатар Яков Крайков от 1566 г. (Минчева 2015: 131; Stanchev 2020).

2. Подборна извадка от поучителни слова на известния дамаскинар и компилатор на сборници Йосиф Брадати (1714–ок. 1758) по изданието на Д. Петканова (Петканова 1990: 391–393) с обща тематична насоченост с ОП. Основен източник е Слово против народните вярвания и суевория (нататък ПНВС); помощни са тематично свързани слова от *Женския сборник* на Йосиф Брадати по изданието на В. Н. Мочулски (Мочульский 1903: 17–42), на които в научната литература е отделено голямо внимание³ (данни за източниците и съкращенията вж. в научния апарат към статията). Родом от Елена, Йосиф Брадати се оформя като книжовник и дамаскинар в Рилския манастир; владее гръцки и познава старата книжовна традиция; пътува много като таксидиот из българските земи под османска власт. Повечето от известните негови слова са свободни преводи или преработки с разпознаваем стил и оригиналност.

---

³ *Женски сборник* е научното название на комплекс от слова и жития, съставени чрез превод от гръцки източници, редактиране и преобладаващо оригинални допълнения от Йосиф Брадати през 1756 г. Автографът не е запазен. Най-важният препис е направен от неговия ученик йеромонах Роман. В многократно издаваната приписка на последния се уточнява, че е създаден заради женски и бабини врагощини, самовили и бродници и за полза на жените. Така се мотивира названието. Върху сборника е натрупана внушителна обща литература, вж. Дуйчев 1990: 327–332; за археографията на преписите вж. Петканова 1990: 391–393; Димитрова-Маринова 2005; Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013: 121–122; Брага 2022.

3. Социокултурният контекст, в който битуват избраните източници, се отличава със следните ключови обобщени характеристики:

А. Изтласкване на християнските субекти без значение от деминацията в периферията на османската обществена структура, съчетано с понасяне на допълнителни тежести от войни, грабежи, данъци, природни явления и др. Неспокойните XVII и XVIII век⁴ се описват обикновено като период на относителна маргинализация и културна изолация от европейските постижения, на нова социална реалност два-три века след османското нашествие, упадък и отслабени религиозни институции (Radoslavova 2017: 504–509). Налице са обаче наченките на предмодерност – градската култура и активизацията на международностните и междурелигиозните контакти на Балканите и в Европа.

Б. Стремеж към верско сплотяване чрез различни механизми, характерни за културно-историческата ситуация на Балканите: опора в книжовната традиция, новомъченичеството срещу исляма, включително ефективността на проповедта за слушане на говорим език. Налагането на говоримите езикови идиоми е тенденция на Европейското просвещение, но в българските земи под османска власт обслужва не толкова обществения прогрес, а съхранението на етнокултурната и религиозната идентичност. И в двата случая действат образователни и възпитателни цели и механизми за постигането им. Печатният новогръцки сборник от 1557–58 г. „Съкровище“ на Дамаскин Студит налага нов книжовен модел, неговите преводи и преработки влияят и в голяма степен определят облика на новобългарската проповед (Петканова 1990: 7–13; РКЕНО 2012: 10–13; обобщено у Radoslavova 2017: 511–516; Радославова 2020: 197–213; Александрова 2020: 14–15). Словата първо са предназначени за слушане, а впоследствие се оформят в самостоятелната жанрова форма дамаскини. Ръкописните им носители често са снабдени с изобразителен репертоар за усилване на въздействието (обобщение у Алексан-

---

⁴ Изключително приноси са трите излезли поредици по темата “Дългият осемнадесети век“, в които се представят интердисциплинарно аспекти на балканското, европейското, ориенталското в историческия период с отношение към българското културно пространство (https://bulgc18.com/?page_id=738).

дрова 2020: 26–32).

В. Промяна в социалния статус на проповедника. Сред православните водеща е ролята на нисшето и особено на парохийското духовенство и монашеството, отговорно за морала в поверения му диоцез. Нараства ролята на йеромонаха, инок със свещенически функции в локални църкви или манастири (Радославова 2020: 149, 158). Налага се фигурата на таксидиота, който събира волни религиозни пожертвования. Епископският сан на Филип Станиславов не променя тази характеристика, доколкото неговата дейност протича сред павликянското малцинство от Свищовско и Никополско, т.е. на локално общностно равнище. Създават се условия за директна връзка между духовник и паство и се налагат конкретни теми, почерпани от практиката.

Темите

Борбата със суеверията и техните разпространители. Започваме от тази водеща обединителна тема, защото тя избухва с пълна сила по обективни причини още през XVI в. В Западна Европа е тясно свързана с нови аспекти в отношението към вещиците и магьосниците, кодирани в термините „договор с Дявола“ и „лов на вещици“ (Levack 2006: 39). Книгопечатането подпомага разпространението на книжнина, която излиза извън установения канон. През първата половина на XVII в. се наблюдава „масово записване на текстове с амулетно предназначение“; възникват първите запазени южнославянски текстови амулети (Минчева 2015: 51; Измирлиева 2009). Излишно е да се подчертава, че факторите за усилване на суеверията на Балканите са отслабената религиозна грамотност и целенасочена църковна грижа, както традиционните есхатологични нагласи за края на света и за греховете на православните. С греховността на човешката природа средновековният човек си обяснява житейските изпитания „мор, глад, гонения, беди и тесноти“ (Петканова 1990: 331), включително османското нашествие. Амулетите са външният израз на стремежа да се потърси покровителството на висша сила извън пряката власт на църквата. Това неминуемо е свързано с разрастване на вярата в апотропейната сила на някакъв предметен носител и в магията като цяло. А ако се вярва в такива средства, съответно отслабва вярата в традиционните

църковни методи и в оторизираните лица. Безпощадно звучи признанието на Йосиф Брадати, че ако някой иска да стане калу-гер, дори родителите предпочитат „да стане турчин“, вместо да поеме монашеското поприще (Петканова 1990: 329).

В редица проповеднически образци, различни по топохроно-логически и културни признаци, се разработва темата срещу народните вярвания и суеверия и практикуващите ги субекти. В ОП Станиславов се бори основно срещу подмяната на истинското Божие слово, което само по себе си е лек, с комплекса магически средства отрови, магии, заклинания, чарования и др. Изтъквай-ки силата на Авгаровото писмо срещу вещици, врачки и баячки епископът създава добре обмислен текстов комплекс от молитви и наративи, една от целите на който е да се носи „наместо силни мощи“. Забележителен е плавният преход от Авгаровия мотив за чудото на изцелението чрез вярата към темата за народните суеверия. Тук именно е сцелението на две различни текстови цялости в Абагара: фрагмента от Авгаровата епистолия и ОП, защото примерът как се е изцелил топархът на Едеса, е основа и причина за последвалото нравоучение за силата на Божието слово: *пвсла, Христѡс Тадеѡ Япвстѡла, н нсцелє неѡа, не влнєм нн царнєм, нн магнєм, негѡ слѡвѡм, какѡ пнше Ябагар сам да целнш вєс влнєа, самѡ слѡвѡм, какѡ внє прѡклетн, вештнцє, ѕаз днєвѡла, целнтє, ѕ бахѡркнєм, царєм, н магнєм...* Лайтмотивът на никополския епископ е неколкократно подчертаваното изцеление чрез Божието слово в опозиция с веществените признаци на магията, духовното срещу материалното: *вєлнкє нсцєлєннєа, тѡвѡрннєа самѡ слѡвѡм нєднннєм; нсцєлєннє слѡвѡм нєднннєм тѡвѡрнш; внднтє да Ябагар Цар, не нштє влнєа ѡд Хрнста да нсцєлєн бєдє, амн да рєцт, рєц Хрнстѡс н да нсцєлєн сє и др.* Нека припомним, че истинската природа на *Абагара* е тази на текстов амулет, при това първи печатен, и едва след това на първата печатна книга (по-коректно произведение) с новобългарски езикови елементи. Получава се известен културен парадокс: ОП, бидейки съставна част на текстов амулет, прилага силата на Авгаровото послание срещу врачки и баячки. Епископът започва проповедта си с първото условие – премахване на следите от езически и нехристиянски практики като път към последващо вникване в догмите на католицизма и избор на благочестиво поведение. Адресатът са павликяните прозелити, които в текста са наречени *нововєрннєа наши*,

карстени и некарстени.

При Йосиф Брадати темата се разработва по-мощно, в съзвучие с оглавленията на ПНВС и тематично свързаните слова от *Женския сборник*. Концентрично се разширяват кръговете в номинацията в доказателство какви размери са приели суеверията: Слово ради самовили, Слово ради магесници, Слово ради магесници и бродници, Слово ради магесници, и бродници, и самовили, и баалници (Мочульский 1903: 17–42; Брага 2022: 332)⁵. Фактът, че адресатът на словата от *Женския сборник* са жени, не коригира това твърдение, тъй като полът е само основанието да се разпише номенклатурата на магията и най-честите ѝ извършители. Обхватът остава много широк именно поради това: на жената се приписва особено място във философско-богословската и ценностната система на Средновековието. Женският пол се възприема като въплъщение на библейската Ева с произтичащите от това обвинения за първородния грях и внасянето на злото в света, основани на библейски първоизточници в Стария и Новия Завет (Wood 2017). В ПНВС книжовникът се обръща към цялото паство, което трябва да разбере разликата между Христово име и нехристиянските дела. Целта му е възстановяването на ценностите: вяра в Бога, в светите тайнства, в църквата и духовенството. Повторението на един реторичен въпрос се налага с цялата си сила: *Какови християне есу*; как да наречеш християни хора, които вярват в различните проявления на понятието магия? В неговите творби се изброяват най-популярните магически практики, както са описани в православните канонични източници, у светите отци на църквата и в номоканоните. Йосиф Брадати е толкова подробен в детайла, че сам признава отвращението си от споменаването на мнимите лечебни и апотропейни средства като човечески пикоч, звери, скоти, змиини очи, лайна и др. (Петканова 1990: 328–329). Чрез отделния детайл се формират антагонистични опозиции: светите тайнства, писания и хора vs. профанното езическо и неканонично; духовенство vs. магьосничество.

Топоси на християнския морал. Назоваваме условно така тематичния кръг от много и различни подтеми, защото на практика

---

⁵ Извадките от словата се набират със съвременна кирилица според практиката в изданието на проф. Донка Петканова.

те са нравствени константи за верните, без разлика във време, място, деноминация и т.н. След като чрез темата за суеверията се дефинира, бихме казали апофатично, какво не е истинският християнин, следва изброяване на същинските християнски добродетели. В *Абагара* те са построени в една стройна схема отново във връзка с прозелитичния характер на творбата за новия католик. Крайната цел на християнския начин на живот е получаването на спасение. Започва се с кръщението, назовавано в целия *Абагар* със съчетанието *сѣвнѣтѣмѣ карштѣниѣ*, през почитането на светите тайнства и се стига до отговорността на духовните наставници за морала на паството. Тази вътрешна структура на ОП доказва цялостната катехитична насока на творбата, за да се приобщят новопокръстените чрез един изпитан дидактически похват – непознатото се свежда до познатото, неразбираемостта се обяснява, отрицателното се заклеява. Ценност е отхвърлянето на врачки и магьосници, на всички *непрнатеи Бѣжн*. По-нататък ще се спрем на библейската мотивация кои точно са тези врагове, тук важна е подтемата за отношението към тях. След като се позовава на самия апостол Павел: *кликка Павел, на дѣвѣр, таквнѣн, неван Рана Бѣжнега и непрнвалнште Хрнштѣвѣ* („такива във от рая и от Христовото обиталище“), проповедникът съветва обикновените християни да спазват дистанция, да стоят далеч от такива хора и да не ги допускат до най-свещеното лично пространство – домовете си: *неднѣк Павел каже, За вѣштнѣце, Магнѣсннѣце, Бахѣркѣ, нн да се наде, нн пне, нн дѣма, нн ѣ каштн да се ѣпѣштѣнѣ, тѣсн прѣклетн; какѣ вне драга Братнѣ, н мнлн Сѣстрѣ, пѣштѣтѣ, ѣ вкаштн, н надетѣ, н пнетѣ, н дѣмтѣ с тѣсн, прѣклетнѣ н прѣклецн, непрнатеи Бѣжн*. Оформят се симетрични пространства около Божието царство и обикновения честен дом на християнина на земята. В изброяването на забраните се откриват практическите превантивни норми на каноничното и църковното право срещу битово общуване с друговерци и особено с еретици. Към тях са приравнени занимаващите се с магически практики и хората, които ги следват. Широк социален кръг лица подлежи на изключване от общността, т.е. маргинализация, с едни и същи мотиви. Споделянето на трапеза, храна, пиене, подслон, хигиенни норми и дори доближаване до лицата вредители означава накърняване на концепта за чистота. Средновековният човек живее в строго разписан времеви календар на позволеното и разрешеното, личната

физическа и нравствена хигиена е елемент от ритуалната чистота. Затова в редица правила общуването с еретици се табуира като общуване с нечистото. Втори аргумент е, че споделянето на битовото крие риск от споделяне и на религиозни вярвания. В С3 Йосиф Брадати въвежда ярка метафора за дома на християнина: той може да стане неприкосновено място за дявола, ако в него има плашило – вярата в Христос, с която „*оударлеши врага по главу сось цепецница*“. Разговорната дума *плашило* придобива разширена конотация, предметната ѝ същност се разраства до неочакван за съвременния читател, но разбираем народен израз за абстрактен референт.

В ПНВС остро се осъжда лицемерието и фалшивата набожност. Елинското, т.е. ‘езическо, нехристиянско, еретическо’, е завладяло душите. Нравствените пороци са: неуважение към светите тайнства и църквата, откровеното им отбягване и неспазване; прикриване на греховете, но най-страшното е, че липсва вяра в Божия съд и възмездие, белег на отслабен християнски морал и подмяна на ценностите. В ПНВС е налице една ярка опозиция: някои християни имат повече страх от дявола враг, а не от Бога. Народната вяра, че „*повелика сила иматъ самовили*“, е повтарящ се мотив в словата. В С4 той е отнесен конкретно към магьосниците и тези, които ги следват. Използван е ярък разговорен фразеологизъм: с петте си пръста такива хора подчиняват бога (*пет пръсти одолеют, одолеху богу*), снижават божественото, а възвеличават сатанинското. В С4 дамаскинарят намесва логичния аргумент, че петте пръста също са дело на създателя, следователно не могат да са по-силни от него. Реториката на книжовника е повече отрицателна, положителните антиподи само се загатват – духовници вместо магьесници; вяра вместо безверие, почитане на Бога вместо богохулство. Йосиф Брадати е остро изобличителен, в стила на „*дидактичната апологетика*“ и „*заклеймяващите хиперболи*“ (Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013: 120), познати от другите му слова на същата тема и от запазените оригинални приписки. Затова го определят дори за сатирик (Брага 2022: 332). Основата на морализаторството му е апофатиката или негацията, формирането на отрицателен член на концептуалната опозиция, който се защитава чрез максимално широка гама от илюстративни примери за самото явление. Най-точна е дадената оценка, че събрани от всички слова, езическите ритуални прак-

тики формират паралелна на християнската система и истинска номенклатура на южнославянските названия за вършителите им (Иванова 1999: 105–106). Сравнителната таблица на репрезентантите включва: названията за *магически средства*, изразени чрез едносъставна лексема или съчетание; *лицата* (агентивни съществителни за производители на действие (*nomina agentis*), вършителите на действие (*nomina actoris*) или носители на определени черти или свойства (*nomina attributiva*); *магическите практики*. Новобългарската проповед предлага голям речников потенциал в избраните тематични и лексико-семантични групи лексика. При някои от тях се оформят разночетения в отделните преписи, изискващи тълкуване (Ангушева-Тиханова 2013: 123; Брага 2022: 333–334).

Примери

От ОП	От ПНВС	От „Женския сборник“
<i>Магически средства:</i> внлнѣ, влѣхваннѣ, магинна, свѣтънска внлна, царь ⁶ (царнѣ), цѣлба.	басни, билавища, магии, обаятелна вода, от змиини очи и др.	баяние, билие, биявище, буране (бурен, бурян, общо название на лечебни и отровни треви за магии), врагощина, залагане, лажовное лекование, магия, обаяние, от врба древо, сино платно, чърночерен нож,
<i>Лица:</i> баба, бахорка, вештница, магичесница, проклетнице и проклетци	баснотворци, вражалки, магесници, самовили	баби, баснарки, баялници, бияре, бродници, буране напаяи, залагаре, лекарицы, магесници, рекаре (лекаре), самовили

⁶ В *Абагара* липсва буква ч, която се заменя от ц. Липсват буквите ъ, њ, ж, љ, ѣ, ѝ, както знаците за йотувани гласни, а звук о се означава с омега.

<p><i>Практики: бане, слнва квснтра</i></p>	<p>Веруют егда пропеет кокошка или врана, или друга птица; веруют среца добра или зла, дни добри или зли; веруют гади и птици; сън веруют; завезуют уста на влъци, на мечки; творат магии да не премамват жито и кошаре, млеко от овци и крави; работат у петок, уфатат змиа жива и изпечут я, и узмут очи и зашивают ги на себе да ги чуват от зла; носат мрътва от човека рука.</p>	<p>балть, завезують скоти, лиють олово и восокъ завезують сврове и мечки отваране евангелие завезуют деца малечки гледат на вода и др.</p>
---	---	--

Създават се семантични полета от думи, които защитават на лексикално равнище темата или подтемата на всеки отделен текст. Тази черта диференцира отделните слова на Йосиф Брадати; ключовите думи в същото време правят разпознаваем неговия проповеднически стил. Например в известното му Поучение към жени и моми се открояват предметните символи на гизденето и разкрасяването в противовес на вътрешната духовна красота, а в С4 те са и потенциален белег за превръщането на една жена във вещица: *белило, гердан, гривни, забрада, обеци, премена, пояс, червило* (Димитрова-Маринова 2005: 389–392). Във водещата тема за магията и суеверията всеки текстов представител съдържа избрани лексеми, които придават културна обособеност и специфика. При Йосиф Брадати много характерни са названията *бродници* ‘магьосници, които бродят през нощта; В. Мочулски тълкува това съществително като водна вила, русалка’, *врагоцини* ‘общо название за магически, дяволски средства’ и *вражалки* ‘гадателки, врачки’ (БЕР 1971, 1:80, 178–179; Брага 2022: 333). В *Абагара* проличава силното влияние от хърватски, престижен конфесионален език за българите католици. Пример е думата *ва̀хорка*. Употребена е два пъти в ОП в твор. падеж, ед.ч.: *какъ вие проклетѣ, вештице, азъ дѣавола, целите, а ва̀хоркием, ца-*

рем, и магиием, и във винит. падеж мн. ч. във варианта за **вѣштице**, **магиѣснице**, **ваѣѡрке**. Първата употреба е в един смислов ред с думите **магиѣ**, **чарѣ**, а втората с агентивни съществителни за лица, занимаващи се с магически практики. Има различни обяснения за етимологията на лексемата (ЭССЯ 1974: 135–137). Свързва се с праславянски корен ***va-** като в **ваѣти** и експресивна суфиксация ***x-or**; подобно в **знахар** от **знати**: **бахорити** ‘омагьосвам, врачувам, бая’, **бахарка** ‘басня, заклинание’, **бахар** ‘знахар’, **бахорица** ‘врачка’ и др. Известна е на чешки, словенски, руски, сръбски, хърватски и дори лужишки, но не и на българските диалекти, вероятно поради предпочитаната суфиксация от същия корен **баячка**, **баялица**, която се е наложила.

Ролята на духовния наставник. Преобръщането на суеверния човек в истинско Божие чедо може да стане само ако на мястото на изключения субект на въздействие се въведе нов. Средновековният тип мислене е общностно, а не индивидуално, винаги е необходима външна помощ и вяра. Мястото на врачки и баячки, народни лечители и магьосници трябва да се заеме от духовника, обобщен образ на всеки член от Христовото войнство, от клира. Прерогативите му са разписани в най-висшия коректив – Христовото Благовестие. Затова Станиславов преминава към изтъкване на ролята му чрез два евангелски цитата: **Дана нест мене събака мѡшт на Небѡ, н на Землнѡ, пѡнднтѣ хнтрѡ пѡ свемѡ Сѡвнѣтѡ, ѡцнтѣ свн Нарѡдн ѡбслѡжеватн съвакѡна запѡведаѡ вамн. Карстнтѣ нѡ ва нме ѡтца, н Снна, н Свѣтагѡ Дѡха, нже карстѣнѡ се спасѣнн бѡдѡ, а нже не карстѣнѡ се ѡсѡденн бѡдѡ (Мат. 28: 18–20); Приннтѣ ѡ вас Дѡха Свѣтагѡ, н кѡмѡ ѡдпѡстанѣте грѣхн, бѡдѡт ѡдпѡстѣнн, а кѡннн вас дрѡжнтѣ, непрѡстѣнн неѡ (Йоан. 20: 22–23).** С думите завет на Христос към учениците му се обосновават правото и отговорността на духовния отец да извършва тайнствата и със силата на Светия Дух да насочва към пътя на спасението. В ОП специално са открити кръщението с миропомазване и покаянието, но в комплекса от 20 молитви в *Абагара* се акцентира още върху елеосвета за болни и немощни, даването на последно причастие и особено върху християнския брак. Целта е да се изгради представата за Христовата църква като за семейство, в което всеки новоприет католик се ражда за нов живот и се обединява с ближните си в Христа. Само чрез общуването и

доверието между духовен отец и духовно чедо се придобиват нравствените ценности чистота, посвещение, просвещение, опрощение, които Станиславов назовава с епитети: *а ннне, шпранн стє, щцнстєнн стє, пшсвештєнн стє, шпрабвдєнн стє, ва нмє Хрнста, н Дсха Бвга нашега*. Заемането на достойно място в социалния организъм на католическата църква е равносилно на спасение, противното – на духовна гибел. Сам апостолически мисионер, епископ на Николополската католическа епархия и духовен наставник на павликяните от Трънчовица, Свищовско, и прилежащите села в близост до родното му място с. Ореше (Ореш), Станиславов разписва йерархията на духовенството, изброявайки *архннерєн, пшпшвн, калвгнерн, дсхшвннцн*. Силно звучи мотивът за отговорността им пред Божието стадо, заплахата от възмездие и обвинението какво ги чака при неизпълнение на пастирските задължения. Този пасаж е може би един от най-популярните от *Абагара*. Епископът облича в метафори реторичните въпроси: *дє вн є Кншц Петршф, дє вн є Маєц нлн Сабла Павлшва*. Тя засяга основната тема на ОП – борбата с народните лечители и магьосници, защото по техните фалшиви уроци се подвеждат обикновените хора, но всъщност обобщава цялото канонично наследство с аргумента, че няма църковен източник или авторитет, който да дава някакъв законен ранг на чарованията и магиите, нито пък на лицата, които ги практикуват: *тшлн нас нащцнше Япшстшлн, тшлн Єбангєлнстн, тшлн Маєцннцн, тшлн Калшгнерн, н Псстнгннцн, кшн свн пшдлшжнше Хрнста радн Тєлш н Палт свшшс на разлнкн маєцннє, тшлн Сабшрн, н Свєтн Штцн нащцнше, н навєзтнше, ш Кннгє напнсаше*. Ако сравним с патоса на Йосиф Брадати, се открива същата реторичност. Дори отделната служебна дума създава синтактична симетрия и стилистична изразителност за въвеждането на въпросително-реторичните конструкции: *толи в Абагара; еда, или, аще ли* в словата: *обръщението към жената врачка в С1 звучи така – Еда еси ты богъ да лекуеши болнїа?* Пак там се отправя предупреждение към свещениците: *о сщєнїцы, црковнїи служн бжїи, глєдайте да не предадете, якоже заповєда христосъ стал шомъ, и бысерь свннїамъ*. Изброяват се всички канонични задължения спрямо магьосниците и прибъгващите до техните услуги: отлъчване от църквата и причастието, да не се отпяват при смърт, да не им се правят помени. Духовник, който не спазва забраните, е като слепец и неизкусен лекар, който вместо да

на тази лексема, наред с *важорка*, *вештница*, *магичесница*, се налага поради факта, че открояваща се тематична линия в *Абагара* е тази за защита на християнското семейство, венчанието, брака и зачатие на дете, а старото название за акушерка е именно *баба*. Сходство се наблюдава при Йосиф Брадати, но негативната семантика е подсилена метафорично. В СЗ „старата баба“ е преобразен дявол, който изчезва „яко дымъ“ при произнасяне на Христовото име. Създава се контрастен паралелизъм и влагане в една и съща лексема на противоположни конотации.

Средствата за въздействие

Този аспект е изключително обширен и предполага разнопосочен илюстративен материал. Тук ще обобщим само някои от най-ярко открояващите се явления.

Грамматико-стилистични средства за въздействие са например:

1. Засилена употреба на повелителни форми, чрез които адресатът се призовава към слушане и вникване в смисъла на проповядването. У Йосиф Брадати ключов е императивът *услишите*, но така също описателните *да се каеме*, *да не веруваме*, които се съчетават с обръщение в звателен падеж и въвеждащи междуметия *о безумнаа жено* С1, *о мужіе римскіи* С2; *лукавіи враже* С4. Трите елемента са с висок комуникативен статус за приобщаване на аудиторията. Специфично за дамаскинаря е обръщение към адресат в ед. ч. – *скажи ми, слыхи*, особено в необичайния фабулизиран диалог с вещицата в С1. Феноменът е изследван специално от Н. Иванова с извода, че категорията лице е лабилна в неговите проповеди и че се получава деструкция на комуникативния модел на проповедта, защото диалогична връзка се осъществява не само между автор и слушател, но и между автор и негативен персонаж (Иванова 1999: 108). Век по-рано обаче може да видим някои от посочените елементи в проповедта на Станиславов. В ОП също се наблюдава игра на категорията лице: *какво вне проклетн, вештнице* обръщение към негативен персонаж във 2л. мн. ч., *мислите* към архиереите, но и 2л. ед. ч. за обобщен адресат, всеки християнин: *слъшан Накъва Япвстѣлна Брата Христѣва, дѣ кашѣ*. Типични вокативи тук са *Братнѣ Мъжн, н Женѣ*, допълнени от емотивни епитети за приобщаване *какво вне драга Братнѣ, н мнли Сестре*, както обръщението към духовните му събратя архиереи: *Ярхнереи Братнѣ мѣшна; ѿ Ярхнереи, Пшпшвн, Калѣгнереи, Дѣхѣвннннн*. Само при Никополския епископ е налице нетипичното междуметие *нашѣнлелѣ* (буквално *на, ох* и новобългарското разговорно междуметие *леле*). То намира опора в хърватски книжовни

образци и в сходни варианти е запазено в книжнината на банатските българи (jaoh в превода на Баротоломей Кашич на Ritual Rinski от 1640 г.; jáu в Novija Zákun 1998: 67) Става въпрос за културна разлика. Към нея епископът добавя горѣ вимъ, традиционна формула за предупреждение и упрек от старобългарската книжнина. Представлява сравнителна степен в ср. род на прилагателното зъмъ с компаративна основа горъш- и местоимение в дателен падеж ‘тежко, горко ви’. Както се вижда, отделният детайл се превръща в прагматично-дискурсивен маркер на проповедта.

2. Наличие на безлични конструкции за въвеждане на морална препоръка или императив, които обслужват дидактическата насоченост на проповедта: *подобает, така треба, тебе, прилично е, потребно е* при Йосиф Брадати; в ОП доминират императивите.

3. Синтактични конструкции обрати за противопоставяне, сравнение и разделяне, чието внушение се постига включително чрез съюзните средства. На съвременен български това са *не заради, ами; не така, ами така, не – а, ами*. В ОП: *алн внѣ не ннѡга радн, негѡв блага радн; не наѡцнстѣ, алн заѡцнстѣ; не – негѡ, не иштѣ – ами*, откъдето се изолират съюзите али, алити, ами, него. В словата на Йосиф Брадати *дали-или, не-но, не токмо – но и, но токмо*. Изброяването с реторичен характер обхваща цели конструкции, при дамаскинаря с *или, аще ли*, а при никополския епископ с *толи*.

4. Реторичните въпроси заемат съществено място и при двамата проповедници. В словата те се оформят както с положителни въпросителни маркери, така и с отрицателни: *не видиши ли, не видите ли, можеши ли ты, какѡ ти можеши ты противити се*; въпроси, въведени с въпросителни наречия или местоимения – *какѡ можеши, како ни единѡ добро дѣло не имашь, какѡ ти естѣ, ѡ кое добро дело дарова тебѣ богъ* и др. От ОП: *какѡ внѣ...цѣлитѣ, какѡ внѣ... пѡштатѣ, не снатѣ ли, када неѡнак карст не бе дѡжал на сѡвет, не ли намн* и др.

Когнитивно-прагматичен елемент се открива в начина на въвеждане на библейските цитати. При дамаскинаря се забелязва специфично конструиране на аргументацията с позоваване на библейски притчи и наративи за илюстрация на защитаваните цели. Следователно става въпрос не просто за цитат, а за палитра от библейски алузии, аналогии, поучителни истории от Ста-

вещиците и магьосниците (у Ангелов, Генов 1922: 586, „ония жени, които ходят с остригани глави“; в Абагар 2006: 51 „ходещи с непокрита глава“). Библейският цитат се тълкува в съзвучие с тематичната насоченост на поучението, докато всъщност той е перифразиран и не се отнася конкретно до жените.

В С1: *якоже рече павель айтль, ка коринвеномъ, оумертитл оуды ваша на земли, ѿ всакиа страсти, и нечистоти блуда и злое вожделеніе, сребролюбиа, сластолюбие, обладеніе, и пиянство, и тыа вещи идолопоклоненіе нарицають се такожде и кои ходеть на самовили, и на броднициы, и на баяне, и на отваране еѿлие*. Това е перифраза по Посланието на ап. Павел към колосяни Кол. 3: 5, погрешно означено „от Коринтяни“. В него така наречените земни членове отново са пороците: блудство, нечистота, страст, лоша похот и користолюбие, което е идолослужение (Библия 1982: 1452). При цялата разлика в назоваването им и създаването на формално различни, но смислово доближаващи се двойки *клагналцн ѿд ндѿмѣ – идолопоклоненіе; нн кѣгварн, раскѣднцн – сластолюбие; раскѿшннцн, ненасѣтнн клагѿ – сребролюбиа*, налице е един общ модел на конструиране. Приликата при въвеждането на два различни цитата от един и същ библейски авторитет, но от двама различни проповедници, е в органичното вплитане на основния идеен патос в оригиналното библейско слово. Това дава основание и при двамата да се говори за перифразиране, свободно търсене на аргументация във висшия авторитет на християнството. Примерът далеч не е единичен. Именно типологически сходните механизми и средства за изграждане на проповедта обуславят наличието на сходни тематични ядра. Паството като положителен адресат, цел и обект на дидактическия патос и реторика и при двамата книжовници е описано с най-високо маркираните членове на множеството от епитети за добрия християнин. Всички те произтичат от съчетаването на човека и Бога чрез светите тайнства: *а нннѣ, ѿправнн стѣ, ѿцнстѣнн стѣ, пѿсвѣштѣнн стѣ, ѿправѣданн стѣ, ва нмѣ Хрнста, н Дѿха Бѿга нашѣга в ОП; в С1 нѣ нарекохом се христiane и во име стѣл троицы кръстихом се и стѣмь миромь помазахом се и ѿстѣхом се* (варианти в переписите *крѣцены, ѿсвещены и миросаны*).

Изводи

Новобългарската проповед битува в конкретен обществено-исторически контекст и творенията на двамата проповедници го доказват. Разликите във времето, условията, обема на образците са очаквани фактори за различие, докато приликите в съдържателно и формално отношение произтичат от забележителното наследство на християнската проповед в българското средновековно пространство и от уменията на нейните създатели. Има всички основания да се говори за континуум между абагарната традиция, представител на която е Филип-Станиславовият труд, и словата против суеверията на Йосиф Брадати и неговите последователи. Дамаскинарят получава подтик за творчество от ситуацията в Западна България, в района на Рилския манастир, където през втората половина на XVIII в. се разгръща „силна пропаганда срещу народното баятелство и лечителство“ (Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013: 120). Век по-рано в друг регион епископ Станиславов преследва катехитични и дидактични цели, за да изкорени остатъците от езически и дуалистични вярвания сред бившите павликяни. Дали става въпрос за прозелити, или за отклонили се християни, духовният наставник поема ролята на медиатор между църквата и паството. Въпреки че по същество се води борба срещу магико-лечебните практики, проповедта е опит за създаване или възстановяване на диалога и религиозната комуникация, говоренето на общ език. Иначе казано отстоява се ролята на отслабените християнски институции в условията на османска доминация. Според точните наблюдения на Н. Иванова се променят комуникативните стратегии на проповедта в посока към демократизация. И при двамата автори се създава културен стереотип както за вещицата, така и за добрия християнин с типичните признаци асоциативност, оценъчност, хиперболизация (Белова 2005: 9). При дамаскинаря той е по-богат и обема не само нравствени, но и физически характеристики, похвати на пейоризация, а на места дори на дерогативна семантика. Изследваните източници могат и трябва да се разглеждат в съпоставителен план, да не се обособяват като православни и католически, каквато практика задълго е била водеща, защото са проява на единството на християнските ценности. Те предполагат висока степен на лингвокултурна рологична концептуализация

на лицата с магически умения, които в западната изследователска традиция са представители на различните, другите, маргиналите, отречените, изключените⁷. Всичко казано е предпоставка да се задълбочат натрупаните познания, да се наложат нови етнолингвистични и културологични прочити и езиковедски перспективи: критически издания на словата на Йосиф Брадати, цялостно изследване върху неговия език, словници и речници на Абагара на Филип Станиславов и на словата на Йосиф Брадати, а като краен резултат – да се постигне още по-тясното им влияние в историята на българския език и книжнина от епохата на Късното средновековие.

Източници и съкращения

ОП – Оригинално поучение на епископ Станиславов в *Абагара* от 1651 г., прикрепено към фрагмента от Авгаровата епистолия (Абагар 2006: 27–29, 51–53);

ПНВС – *Поучение против народните вярвания и суевория*, препис в ръкопис 715 от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ 715) от 1778 г., сборник на Теофан Рилски (Тодор Врачански), един от активните преписвачи на Йосиф-Брадатовите преработки от XVIII в. (Петканова 1990: 328–330, метаданни на с. 390–391);

С – Фрагменти от четири слова от Женския сборник на Йосиф Брадати: С1–Слово ради самовили; С2 Слово ради магесници собраное ѿ многих кнїгъ; С3 Другое слово ради магесници; С4 Другое слово ради магеснициы, и бродници, и самовилы, и бааллицы (Мочульский 1903: 17–42; Петканова 1990: 392–393); за археографията и текстологичните версии на словата у Ангушева, Димитрова 2013: 122; най-актуално у Брага 2022 въз основа на третата част на Одески дамаскин № 38 (64) от втората половина на XVIII в. в сбирката на В. Григорович в Одеса, чийто преписвач е Григорий поп Илийович). Словата се използват подборно.

Библиография

Абагар на Филип Станиславов. Рим, 1651. Отг. ред. и предг. И. Радев. Прев. К. Кабакчиев. Второ фототипно издание. 2006. Велико Търново: Абагар. [Abagar na Filip Stanislavov. Rim, 1651. Otg.red. i predg. Iv. Radev. Prev. K. Kabakchiev. Vtoro fototipno izdanie. 2006. Veliko Tarnovo: Abagar.]

---

⁷ Добър пример в това отношение е проектът FWF– Project: Marginalization and subculture groups in Byzantium (6th–12th cc.) на Виенския университет <https://scilog.fwf.ac.at/en/humanities-and-social-sciences/10535/byzantium-new-insights-marginalized-groups>.

- Александрова, Николина 2020. Късносредновековната проповед: красноречие в думи и образи (Рилският дамаскин, РМ 4/10 от библиотеката на Рилския манастир, втората половина на XVII век). Автореферат. София: СУ „Св. Климент Охридски“, Богословски факултет, 2020. [Aleksandrova, Nikolina 2020. Kasnosrednovekovnata propoved: krasnorechie v dumi i obrazi. (Rilski damaskin RM4/10 ot bibliotekata na Rilskiya manastir, vtorata polovina na XVII v. Avtoreferat. Sofia: SU “Sv. Kliment Ohridski”.)]
- Ангелов, Божан, Минко Генов 1922. *История на българската литература в примери и библиография*. Т. II. Стара българска литература (IX–XVIII в.) в примери, преводи и библиография. София: А. Паскалев. [Angelov, Bozhan, Minko Genov 1922. Istoriya na balgarskata literatura v primeri i bibliografiya, T.II. Stara balgarska literatura (IX–XVIII v.) v primeri, prevodi i bibliografiya. Sofia: Al. Paskalev.]
- Ангушева-Тиханова, Аделина, Маргарет Димитрова 2013. Самоков и борбата на църквата срещу баенето и гадаенето. // В: Етнология на общуването. Годишник на Асоциация „Онгал“. Т. 12, год. VIII. София. [Angucheva-Tihanova, Adelina, Margaret Dimitrova 2013. Samokov i borbata na tsarkvata srechtu baeneto i gadaeneto. //V: Etnologiya na obchtuvaneto. Godishnik na Asotsiatsiya “Ongal”. T. 12, god. VIII. Sofia.]
- Белова, Олга 2005. В. *Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции*. Москва: Индрик. [Belova, Olga 2005. Etnokul'turnyye stereotipy v slavyanskoj narodnoy traditsii. Moskva: Indrik.]
- Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет*. 1982. София: Издава Св. Синод на Българската църква. [Bibliya sirech knigite na Svechtenoto pisanie na Vethiya i Noviya Zavet. 1982. Sofia: Izdava Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva.]
- Брага, Татяна 2022. Профилъ женского присутствия в эпоху Средневековья по материалам Женского сборника Иосифа Брадати. // В: Доклади от Международна юбилейната конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 15 – 17 май 2022 г. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. [Braga, Tatyana 2022. Profil' zhenskogo prisutstviya v epokhu Srednevekov'ya po materialam Zhenskogo sbornika Iosifa Bradati. //V: Dokladi ot Mezhdunarodna yubileynata konferentsiya na Instituta za balgarski yezik „Prof. Lyubomir Andreychin“, 15 – 17 may 2022 g. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.]
- Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. 1971/2017– София: Издателство на БАН. [Balgarski etimologichen rechnik. T.1–8. 1971/2017– . Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- Димитрова, Маргарет 2015. Езикови вариации на късната проповед (XIX в.). Проблеми на издаването и включването в лексикални тезауруси. // В: Информатика, граматика, лексикология. София: Графис – Ал. Жеков. [Dimitrova, Margaret 2015. Ezikovi varoatsii na kasnata propoved (XIX v.). Problemi na izdavaneto i vkluchvaneto v leksikalni tezaurusi. //V: Informatika, gramatika, leksikologiya. Sofia: Grafis–Al. Zhekov.]
- Димитрова-Маринова, Димитринка 2005. Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. // Старобългарска

- литература, 33–34. [Dimitrova-Marinova, Dimitrinka 2005. Pouchenieto kam zhenite i momite v rakopisnata traditsiya ot vtorata polovina na XVIII v. // Starobalgarska literatura, kn. 33–34.]
- Дуйчев, Иван 1990. Рилският светец и неговата обител. Фототипно издание. София: Интерпрес 67. [Duychev, Ivan 1990. Rilskiyat svetets i negovata obitel. Fototipno izdanie. Sofia: Interpres 67.]
- Иванова, Найда 1999. Суеверията в южнославянската духовна култура през XVIII век (специфика на книжовноезиковата интерпретация). // Матице Српске за славистику, 56–57. [Ivanova, Nayda 1999. Sueveriyata v uzhnoslavyanskata duhovna kultura prez XVIII v. (spetsifika na knizhovnoeikovata interpretatsiya). // Matice Srpske za slavistiku, 56–57.]
- Измирлиева, Валентина 2009: Книгопечатане и магия на прага на модерна Европа (Типографският амулет между Апенините и Балкана). // Старобългарска литература, 41–42. [Izmirlieva, Valentina 2009. Knigopечатane i magiya na praga na moderna Evropa (Tipografskiyat amulet mezhdou Apeninite i Balkana). // Starobalgarska literatura, 41–42.]
- Минчева, Бояна 2015. *Амулетните свитъци тип Абагар в печатната традиция на южните славяни XVI–XVIII в.* Дисертация за присъждане на образователната и научната степен *доктор*. София: СУ „Св. Климент Охридски“. Философски факултет. Катедра библиотекознание, научна информация и културна политика. [Mincheva, Boyana 2015. Amuletните svitatsi tip Abagar v pechatnata traditsiya na yuzhnite slavyani XVI–XVIII v. Disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchnata stepen *доктор*. Sofiya: SU „Sv. Kliment Ohridski“. Filosofski fakultet. Katedra bibliotekoznanie, nauchna informatsiya i kulturna politika.]
- Мочульский, Василий Н. 1903. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов. К бытовой истории болгар. Одесса: Экономическая типография. [Mochul'skiy, Vasiliy N. 1903. Slova i poucheniya, napravlennyye protiv yazycheskikh verovaniy i obryadov. K bytovoy istorii bolgar. Odessa: Ekonomicheskaya tipografiya.]
- Петканова, Донка 1982. Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи. София: Български писател. [Petkanova, Donka 1982. Stara balgarska literatura. T.1. Apokrifi. Sofia: Balgarski pisatel.]
- Петканова, Донка 1990. Народното четиво през XVI–XVIII в. София: Български писател. [Petkanova, Donka 1990. Narodното chetivo prez XVI–XVIII v. Sofia: Balgarski pisatel.]
- Радославова, Диляна 2020. Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар. София: „Боян Пенев“. [Radoslavova, Dilyana 2020. Balgarskata knizhnina ot XVII v.: tsentrove, knizhovnitsi, repertoar. Sofia: “Boyan Penev”.]
- РКЕНО. *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII в.* (върху текст на Тихонравовския дамаскин). Гл. ред. Е. И. Дьомина. 2012. София: Валентин Траянов. [RKENO. Rechnik na , Dilyanaknizhovniya balgarski ezik na naridna osnova (varhu tekst na Tihonravovskiya damaskin). Gl.red. E.I. Demina. 2012. Sofia:Valentin Trayanov, 2012.]
- СТБР. *Старобългарски речник*. Т.1. 1999; Т.2. 2009. София: Валентин Тра-

- янов.[STBR. Starobalgarski rechnik. T.1. 1999; T.2. 2009. Sofia: Valentin Trajanov.]
- Шнитер, Мария 2012. Нови сведения за дейността на Йосиф Брадати. // Старобългарска литература, 45–46.[Shniter, Mariya 2012. Novi svedeniya za deynostta na Yosif Bradati.//Starobalgarska literatura, 45–46.]
- ЭССЯ. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд (под ред. О. Н. Трубачева). Т.1. 1974. Москва: Наука. [ESSYA. Etimologicheskii slovar' slavyanskikh yazykov. Praslavyanskiy leksicheskiy fond (pod red. O. N. Trubacheva). T.1. 1974. Moskva: Nauka.]
- Levack, Brian P. 2006. *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. Third edition. Great Britain: Pearson Education.
- Radoslavova, Dilyana 2017. *Breaking New Ground in Marginality. Tendencies in the Bulgarian Orthodox Literary Tradition of the Seventeenth Century*. // Cahiers du monde russe, 58/3.
- Stanchev, Krasimir 2020. L'Abagar di Filip Stanislavov (Roma, 1651) e le edizioni veneziane dei Vuković e di Jakov Krajkov. // *Ricerche Slavistiche*, N.S. 3/63.
- Svetotu pismu Novija Zákun. 1998. 1. Svetite evangjéla. 2. Právbite na apustolite, Pismáta, Knigata na tájnite, Videnjta. Timișoara: Editura Helicon. – [http://www.Virtualna biblioteka \(awardspace.us\)](http://www.Virtualna biblioteka (awardspace.us)). [seen 29.06.2023]
- Wood, Hannelie 2017. Feminists and their perspectives on the church fathers' beliefs regarding women: An inquiry. // *Verbum et Ecclesia*, 38/ 1.